

HUUB OOSTERHUIS | ALEX VAN HEUSDEN

TORA

*De vijf boeken van Mozes
vertaald en toegelicht*

GENESIS - EXODUS - LEVITICUS - NUMERI - DEUTERONOMIUM

SKAN DALON
EEN NIEUW EIND VOOR U

In de woestijn gekomen
vijftig dagen ver gegaan

zal ik een tent opslaan
van hemelsblauw en purperrood
getwijnde linnen draden

en bouw een kist van cederhout

vijf vellen handgeschreven
zal ik daar nedervlijen –
ik zal een deksel maken
om de woorden toe te dekken
van puur goud

ik zal daaruit
twee vogelsfinxen drijven
met mensenaangezichten
elkaar toegewend
hun vleugels adelaarsgewijze uitgespreid

daar zal het zijn dat ik
een eeuwigheid
met u zal spreken

niets zal mij ontbreken.

Inhoudsopgave

Voorwoord <i>door Alex van Ligten</i>	9
Inleiding <i>door Alex van Heusden</i>	13
GENESIS	21
EXODUS	221
LEVITICUS	377
NUMERI	499
DEUTERONOMIUM	651
Litteraire vertaling maakt politieke lezing mogelijk <i>door Mirjam Elbers</i>	799
Om verder te lezen	805

Voorwoord

ALEX VAN LIGTEN

De vervaardigers van de mooiste bijbelvertaling in de vorige eeuw, Martin Buber en Franz Rosenzweig, vonden, toen zij in de aanloop van hun weergave van de Hebreeuwse Bijbel tal van vertalingen vergeleken, dat de Nederlandse Statenvertaling uit de zeventiende eeuw met kop en schouders boven de andere vertalingen uitstak. Niet alleen vanwege de letterlijkheid van de vertaling, maar vooral dankzij de vele, vele toelichtingen op elke bladzijde om de bijbeltekst heen. Die kanttekeningen zijn weliswaar van zeer uiteenlopende kwaliteit, van zeer ter zake tot kwezelachtig, van poëtisch tot dogmatisch, maar maken meteen al duidelijk dat er, wil je iets van de Bijbel begrijpen, toelichting nodig is.

Buber en Rosenzweig waren daar, met hun eigen opdracht een tekst zonder extra's te leveren, wat jaloers op. Hun aantekeningen bij de *Verdeutschung* zijn wel bewaard en later ook gepubliceerd.

Verreweg de meeste vertalingen leveren louter de teksten zelf, soms (zoals in de Naardense Bijbel en de Nieuwe Bijbelvertaling van 2013, herzien in 2021) met summiere toelichtingen en tekstverwijzingen.

Met de Toravertaling van Huub Oosterhuis en Alex van Heusden hebben we een vertaling voor ons liggen die de goedkeuring van Buber en Rosenzweig zeker zou wegdragen. Deze nieuwste vertaling van de eerste vijf bijbelboeken is rijkelijk voorzien van toelichtingen en verduidelijkingen van cryptische zinnen. Niet prekerig maar zakelijk, niet gestoeld op de dogmatische vooringenomenheid van protestantse of rooms-katholieke geloofsvarianten maar een vrije, zo letterlijk mogelijke weergave van de Hebreeuwse grondtekst, vaak met verwijzingen naar de traditie die daar het dichtstbij staat: de Joodse.

Voor zover ik heb kunnen zien, komen alleen de kerkvaders Johannes van Damascus en Augustinus elk één keer voor, de eerste met een eigen tekstvariant, de laatste in een fraaie voetnoot waarin de leer der erfzonde als niet-bijbels thema wordt getekend.

Ze hebben er lang over gedaan, Oosterhuis en Van Heusden. Het was een van hun vele activiteiten in en om de Ekklesia. En het vertalen gebeurde wanneer er ruimte was tussen al het organiseren of regelen door. Of artikelen, liederen en boeken schrijven. Ze hebben zich niet laten opjagen door ongeduldige, gretige afnemers van hun vertalingen zoals ondergetekende met af en toe vragen als ‘wanneer komen Leviticus en Deuteronomium nou eindelijk eens?’ De eerste teksten, uit Genesis, zagen al in 1997 het licht, en nu, ruim vijftientig jaar later, zijn de boeken van de Tora in één band uitgegeven, met Leviticus en Deuteronomium toegevoegd en de andere drie herzien.

De taakverdeling leek mij, toen ik van het project hoorde, dat Van Heusden het vertaalwerk leverde en Oosterhuis er nader taal aan gaf, met oog en oor voor het ritme van de teksten. ‘Hm,’ bromde Oosterhuis toen ik dat opperde, ‘het is ook wel eens omgekeerd. Méér dan eens.’

Tot het laatst van Huub Oosterhuis’ leven, hij stierf in 2023 op Eerste Paasdag, hebben ze doorgewerkt, vertalend en gedurig herlezend wat al vertaald was. En het laatste stukje, van het handwerk naar het boekwerk, heeft Alex alleen moeten afleggen, maar dankzij de vele jaren van nauw samenwerken moeiteloos in stijl blijvend.

Het geheel heeft een vertaling opgeleverd die beantwoordt aan de verlangens van twee grote inspiratoren: Jan van Kilsdonk, hun beider leermeester, van wie de grootse zin stamt: ‘Godsdienst is diepzinnigheid en schoonheid, extase en verwondering.’ Voor het bestuderen van en het omgaan met de Bijbel, het *leren*, geldt hetzelfde. En Willem Barnard die vaak verzucht heeft dat het vertalen van de Bijbel altijd aan zeer geleerde, maar totaal apoëtische figuren werd toevertrouwd.

De vertalers hebben bij hun werk altijd goed rekening gehouden met de voorleesbaarheid van de teksten. In leerhuizen en toespraken, in de Amsterdamse Ekklesia en haar dependances in het land, worden de schoonheid en de verwondering in ieder geval beleefd en als het goed is zijn diepzinnigheid en extase ook niet ver weg.

Zo is het niet alleen voor de gebruikers van de vertaling, maar ook voor de vertalers zelf geweest. Alex van Heusden beschrijft het, hoe ze werkten tijdens onvergetelijke uren: ‘We waren beiden gelukkig, samen aan tafel gezeten. Dankbaar dit gezamenlijke project tot een goed einde te kunnen brengen.’

Dat de bijbelteksten bedoeld zijn om voorgelezen te worden, was ooit in de grotere uitgaven van de Statenvertaling te zien: niet alleen de punten en komma’s gaven de pauzes aan, maar er stonden ook sierlijke streepjes vlak boven de tekst als de zin te lang werd: daar kon de voorlezer even ademhalen.

Net als Buber en Rosenzweig hebben Oosterhuis en Van Heusden hun tekst in een zogeheten kolometrische weergave gezet: de tekst ziet eruit als een gedicht, en dat helpt om de Bijbel niet te lezen als de notulen van de vorige vergadering, maar als een groot en groots epos.

Evenals Buber en Rosenzweig verlenen ze voorrang aan de gevende taal, het Hebreeuws, en niet aan de ontvangende taal. Luther had gezegd: ‘Tot eer van de leer van de genade en tot troost van ons geweten moeten we de woorden waarin die leer gegeven wordt bewaren en eraan gewend raken, en dus het Hebreeuws de ruimte geven waar het de zaken beter duidelijk maakt dan ons Duits het kan doen.’

‘En omdat de leer en de troost in *alle* woorden kunnen zitten,’ zei Rosenzweig daar achteraan, ‘moet je in *alles* aan het Hebreeuws de voorrang geven.’

Oosterhuis en Van Heusden hebben al die wijze raadgevingen tot zich genomen en er hun eigen vorm aan gegeven. Dicht bij de grondtekst blijven, maar niet tot in het extreme toe. Soms is het niet haalbaar om een Hebreeuws woord tegen elke prijs door één en hetzelfde Nederlandse woord te vertalen. Soms krijg je, als je de volgorde van een Hebreeuwse zin strikt aanhoudt, een slecht lopende, niet goed te begrijpen Nederlandse zin. In de kringen van de voorstanders van vrijere vertalingen wordt dat spottend Nederbreeuws genoemd. De Naardense Bijbel draagt daar meer sporen van dan de Oosterhuis-Van Heusden-vertaling, al zijn de verwantschappen groter dan de verschillen.

Tot slot nog een tweetal bijzonderheden.

1. Het is te prijzen dat juist de uitgever van de Naardense Bijbel ook deze Toravertaling uitgeeft. Tegen de neiging in om te vragen of er nu al weer zo nodig een bijbelvertaling moet komen, kunnen we vaststellen dat juist een veelheid van vertalingen ons dichterbij de inhoud van de Schriften brengt. De veelkleurigheid kan ons tot de door Van Kilsdonk bedoelde diepzinnigheid voeren en wie weet zelfs in extase brengen. Wie er echt werk van wil maken, kan de vertalingen naast elkaar leggen en zien waar de verschillen zitten. Dat geeft aan de teksten hoogte en diepte en aan de lezers en lezeressen stof tot nadenken.

2. Het is kostelijk te merken hoe het letterlijk vertalen soms aansluit bij ons dagelijks spraakgebruik – terwijl juist in de kringen van Hebrederlanders projecten als ‘de Bijbel in gewone taal’ niet bepaald worden toegejuicht. Een sterk voorbeeld vinden we in het niet bijster op gewone taal ingestelde middelste Toraboek, Leviticus. In hoofdstuk 20 gebruikt het Hebreeuws een tweetal woorden voor ‘overspel plegen’, oftewel ‘hoereren’.

In de aantekeningen worden we erop attent gemaakt dat dat ‘hoereren’ op veel plaatsen in de Bijbel gebruikt wordt om de ontrouw van het volk te kenschetsen: het achternalopen van vreemde goden. Oosterhuis en Van Heusden willen natuurlijk voor die twee verschillende werkwoorden ook verschillende vertaalwoorden hebben en komen dan met de geweldige vondst om voor het ene werkwoord ‘hoereren’ te gebruiken en voor het andere ‘vreemdgaan’. Daar zitten die vreemde goden al in, dus het is zeer ter zake, maar het is wel een term die nog niet zo heel lang in onze taal gebruikt wordt.

Zo vreemd kan het gaan, met die talen.

Alex van Ligten

Theoloog, em. predikant, vertaler van Rosenzweigs ‘Ster van de verlossing’, en auteur van ‘Vertalen van verdriet’ en ‘Intussen is het ook weer droog geworden – De hele Bijbel in zestig pauzenummers’.

Inleiding

ALEX VAN HEUSDEN

De Hebreeuwse bijbel is een verzameling ('bibliotheek') van zesendertig boeken. Die zijn niet zomaar bijeengebracht, als een losse toevallige reeks. Ze vertonen ondanks hun verscheidenheid, ook in opvatting en zienswijze, een sterke samenhang. De boeken zijn via hun lezers permanent met elkaar in gesprek, soms op het scherp van de snede.

De Hebreeuwse bijbel is een literair document uit de Oudheid en kan zo worden vergeleken met bijvoorbeeld de *Ilias* en de *Odyssee* van Homeros. Maar meer nog met het Babylonische scheppingsepos *Enuma Eliš* en het *Epos van Gilgameš*. Zo is de Hebreeuwse bijbel literatuur omgeven door andere literatuur, waarin zij mede geworteld is.

Anders gezegd: de bijbel, die omvangrijke bibliotheek, is niet uit de hemel komen vallen. De bijbel is geschreven door mensen en voor mensen. En wat we weten sinds de opkomst van de archeologie in de negentiende eeuw: de bijbel, zelf literatuur, heeft flink leentjebuurt gespeeld bij andere literatuur uit de Oudheid, van Mesopotamië tot Egypte. In die zin is de bijbel minder uniek dan eeuwenlang werd aangenomen. Het Oudgriekse woord *mimesis* in de betekenis van 'nabootsing' is hier op zijn plaats. Maar hieruit volgt niet dat de schrijvers van het oude Israël en Juda teksten uit hun culturele omgeving klakkeloos hebben overgenomen. Ze hebben die verhalen, oorkonden, wetsteksten en gedichten kritisch tegen het licht gehouden en hun eigen accenten gelegd, met nieuwe betekenis opgeladen.

Bijbel in drieën

De zesendertig boeken van de Hebreeuwse bijbel zijn ondergebracht in drie delen. Het eerste deel, de *Tora* (een woord dat 'onderrichting' of ook 'leer' betekent), omvat de vijf boeken van Mozes; het tweede deel, de *Neviïem* ('Profeten'), bestrijkt Jozua, Rechters, Samuël, Koningen en de zogeheten 'late profeten' (Jesaja, Jeremia, Ezechiël en de twaalf 'kleine profeten'); het derde deel, de *Ketoebiem* ('Geschriften') bestaat uit zo verschillende boeken als onder andere Psalmen en Hooglied, Klaagliederen en Ruth, en Kronieken als laatste. De drie delen liggen besloten in het

woord TaNaKh of Tenach, zoals de Hebreeuwse bijbel wel wordt aangeduid.

De Hebreeuwse bijbel gaat terug op de historische ervaringen van het antieke Israël en Juda. De bijbelteksten vormen de neerslag van de wijze waarop die historische ervaringen zijn geïnterpreteerd. Kundige vertellers en grote dichters hebben aan deze bibliotheek bijgedragen. *Soferiem* heten ze in het Hebreeuws, ‘schrijvers’. Om hun visie op het eigen volksbestaan duidelijk te maken, bedienden ze zich van literaire genres zoals die in de toenmalige cultuur algemeen werden toegepast: verhalen, legenden, kronieken, gedichten, spreuken, wetsteksten.

De bijbel vertolkt in de vorm van verhalen de geschiedenis van het oude Israël. Die geschiedenis is er een van verloren vrijheid die telkens herwonnen moet worden. Ingeklemd tussen Egypte en Tweestromenland, is het oude Israël altijd speelbal geweest van grote mogendheden waartegenover het nagenoeg machteloos was. Invallen in het land, oorlog, bezetting, deportatie, ballingschap – dat is het patroon. *Aan de stromen van Babel zaten wij neer / en wij weenden bij de gedachte aan Zion* (Psalm 137:1).

Schrijvers

Zeker voor de canonieke of kernteksten van een volksgemeenschap in de Oudheid geldt dat zij niet het werk zijn van een enkele schrijver of een kleine groep van schrijvers. Dat geldt ook voor de bijbel. De bijbelse schrijvers waren, in een proces van eeuwen, verzamelaars, samenstellers, redacteuren en uitleggers van het tekstmateriaal uit verschillende perioden dat hun ter beschikking stond. Vele handen waren hier aan het werk. Teksten waren niet onaantastbaar, niet onwrikbaar vast. Veranderingen en aanpassingen waren geboden om ervoor te zorgen dat teksttradities ook in nieuwe omstandigheden zinvol zouden blijven.

Het was werk in uitvoering, dat wil zeggen actualiseren, weglaten en toevoegen; een zaak van tekst en uitleg, waarbij de uitleg meer dan eens kroop in de tekst en zo het primaat opeiste: nu zijn wij aan de beurt, deze generatie. De uitleg van de bijbel is in de tekst zelf gaan zitten. En dus luidt de opdracht: blijf de teksten uitleggen – de geboorte van het leerhuis, niet *na*, maar *in* de tekst.

Het boek van Mozes

Dit proces van lezen, herschrijven, toevoegen en uitleggen is in de vijf boeken van de Tora nergens zo zichtbaar als in het laatste van de vijf, *Devariem*, Deuteronomium. Verreweg het grootste deel van dit boek bestaat uit drie lange toespraken van Mozes. In de vlakte van Moab aan de grens van het land Kanaän, in het veertigste jaar na de uittocht uit Egypte, zegt

Mozes, de leider en leraar van het volk, nog één keer waar het op staat, hoe de kinderen van Israël moeten leven in het land dat hun gegeven is – een leven in vrijheid.

Deuteronomium verschilt in literair opzicht hemelsbreed van de vier eerdere boeken, Genesis, Exodus, Leviticus en Numeri. Die worden verteld in de derde persoon, door een verborgen verteller. Deuteronomium daarentegen is bijna helemaal geschreven in de eerste persoon. De ik-figuur is Mozes. Hij spreekt rechtstreeks tot het volk Israël.

Zo komt Mozes krachtig op voor zijn levensproject, maar nu op eigen gezag. De vaste formule waarmee in de eerdere boeken voorschriften en regels worden ingeleid, ‘JHWH sprak het woord tot Mozes: Spreek tot de kinderen van Israël’ – die formule ontbreekt in Deuteronomium.

Mozes *verklaart* de Tora (Deuteronomium 1:5), maar voegt ook voorschriften en regels toe, deels als correctie op het zogeheten ‘Boek van het Verbond’ (Exodus 21–23). Zo laat de Hebreeuwse bijbel de traditie van uitleg, interpretatie en toepassing – wat later in het Jodendom ‘mondelijke overlevering’ wordt – bij Mozes beginnen. Om die reden hebben de leraren van de klassieke rabbijnse periode het boek *Devariem* ook wel aangeduid als *misjnee tora*, ‘Tweede Tora, in het Grieks: *deuteronomion*. Deze ‘Tweede Tora’ is in menig opzicht een herziening van de ‘Eerste Tora’ en zo een volstrekt nieuw begin. Het boek Deuteronomium spreekt zelf over twee verbonden, één gesloten bij de Horeb of Sinai en één gesloten in het land Moab (Deuteronomium 28:69):

Dit zijn de woorden van het verbond
dat JHWH aan Mozes heeft opgedragen
te sluiten met de kinderen van Israël
in het land Moab
zoals het verbond dat hij met hen gesloten had
bij de Horeb.

Deuteronomium is geografisch gesitueerd aan de grens van het land Kanaän en is ook zelf een grensboek. Er wordt een overgang gemaakt van het verleden (slavenhuis en woestijntocht) naar vandaag en morgen. In die zin is het boek niet enkel de afsluiting van de vijf boeken van Mozes, de Tora, maar ook de opmaat naar het vervolg, de zogeheten ‘Vroege profeten’, de boeken Jozua, Rechters, 1 en 2 Samuël en 1 en 2 Koningen. Generaties van schrijvers, samenstellers en redacteuren hebben, op basis van Deuteronomium, de ‘Tweede Thora’, deze boeken tot stand gebracht, die in de bijbelwetenschap worden getypeerd als het ‘Deuteronomistische Geschiedwerk’.

‘De hele bijbel gelezen en uitgelegd’

Onderhavige vertaling van de Tora, de ‘vijf boeken van Mozes’, is geworteld in het project ‘De hele bijbel gelezen en uitgelegd’, dat in september 1997 van start ging met een serie van tien bijeenkomsten rond het boek Genesis, in de Rode Hoed te Amsterdam. De tekst van Genesis werd, in een nieuwe vertaling uit de Hebreeuwse brontekst van de hand van Huub Oosterhuis en Alex van Heusden, voorgelezen door acteurs als onder anderen Nettie Blanken, Rudolf Lucieer, Hans Croiset, Marjon Brandsma en Ton Lutz. In de periode 1997-2005 werden achtereenvolgens de vertalingen uitgebracht van Genesis, Exodus en Numeri. Later werd de vertaling van de boeken Leviticus en Deuteronomium ter hand genomen, zonder ze te publiceren. Na voltooiing hiervan hebben de twee vertalers alle vijf vertaalde boeken grondig en in samenhang tegen het licht gehouden en op vele plaatsen herzien.

Dat laatste vond plaats in de eerste helft van 2022, een jaar voor de dood van Huub Oosterhuis. Twee tot drie keer per week, telkens in de middag, zaten we tegenover elkaar aan de grote, houten tafel in zijn huis. Onvergetelijke uren. We werkten gestaag door, gebogen over de teksten, maar er was ook veel gesprek. Over het leven. En over hoe het verder moet met dat grote verhaal van bevrijding. Kan het nog zijn werk doen, tot in lengte van dagen? Voor Huub was werken aan deze vijf levensboeken, die afsluiten met de dood van Mozes, in zijn eigen laatste levensjaar bron van vertroosting. We waren beiden gelukkig, samen aan tafel gezeten. Dankbaar dit gezamenlijke project tot een goed einde te kunnen brengen.

Septuaginta

Bijbelvertalingen uit de Hebreeuwse brontekst zijn bijna zo oud als de bijbel zelf.

Naast de Hebreeuwstalige Tenach is er de Griekstalige Septuaginta. In de Oudheid al, zeker na de Babylonische ballingschap, woonden de meeste Judeeërs niet in Juda, maar daarbuiten, in de *diaspora* (Grieks voor ‘verstrooiing’). Zo kende Alexandrië in Egypte een grote, Griekstalige Judese gemeenschap.

Daar ontstond de behoefte aan een bijbel in het Grieks voor gebruik in de samenkomsten op de sabbat. Rond 250 voor de gangbare jaartelling werd een begin gemaakt met de vertaling, eerst van de Tora. Het heeft zeker meer dan enkele eeuwen geduurd voordat de hele Hebreeuwse bijbel in het Grieks was overgezet. De Septuaginta telt bovendien zeven boeken die in de Hebreeuwse bijbel niet voorkomen.

Volgens een oeroude legende is de Septuaginta het werk van tweeënzeventig vertalers, door Jeruzalem uitgeleend (zes uit elke stam), die in

tweeënzeventig hutten werden opgesloten en in tweeënzeventig dagen de hele bijbel in het Grieks vertaalden. Na vergelijking bleken de tweeënzeventig vertalingen volkomen identiek. Vandaar de Latijnse naam *Septuaginta*, ‘zeventig’. In de eerste eeuwen van de gangbare jaartelling werd de Septuaginta de bijbel van het vroege christendom in de Grieks-Romeinse wereld.

Het Nederlandse taalgebied kent een lange traditie van bijbelvertalingen. Het eerste in de Nederlanden gedrukte boek was een bijbel – de zogeheten Delftse bijbel van 1477. Werd in de late Middeleeuwen de bijbel of gedeelten daarvan nog uit het Latijn vertaald – vertaling van een vertaling dus – met de Statenvertaling van 1637 werd definitief gekozen voor de *veritas hebraica* (‘Hebreeuwse waarheid’), de ‘getrouwelijke overzetting’ uit het oorspronkelijk Hebreeuws.

Tora

De hier aangeboden vertaling met als titel *Tora – De vijf boeken van Mozes* is een poging de Hebreeuwse brontekst met zijn eigen idioom en kenmerkende stijlfiguren zo adequaat mogelijk in het Nederlands te vertalen – niet in kerkelijk of theologisch, maar ook niet in zogenaamd alledaags Nederlands. Hebraïsmen, die sinds de Statenvertaling een eigen plaats hebben gekregen in het Nederlands – zoals ‘En het geschiedde’ – worden niet geschuwd.

Zo adequaat mogelijk betekent zo dichtbij mogelijk. Maar geen vertaling ‘woord voor woord’. En niet idiolect als men daaronder verstaat dat een Hebreeuws woord of een afleiding daarvan telkens met een en hetzelfde Nederlandse woord moet worden weergegeven. Een strikt idiolecte vertaalstrategie zou op veel plaatsen leiden tot onbegrijpelijk Nederlands. De vertaling kan wel idiolect worden genoemd in zoverre zij poogt het *idion*, het eigene van de brontekst, zoals literaire verbanden en elementen van herhaling, zo veel mogelijk te behouden en zichtbaar te maken. De manier waarop deze vertaling het literaire Hebreeuws omzet naar literair Nederlands vormt het eigene van deze vertaling. De meesterhand van dichter Huub Oosterhuis heeft daarop een onmisbaar stempel gedrukt.

Kolometrie

De vertaling, mede bedoeld om voor te lezen, is kolometrisch gedrukt, waarbij indien mogelijk de Hebreeuwse zinsbouw is gevolgd. Het onderscheid tussen indirecte en directe rede is zichtbaar doordat de directe rede altijd inspringt. De kolometrie, inclusief het onderscheid tussen indirecte en directe rede, is niet alleen een hulp bij het voorlezen, maar geeft ook inzicht in de literaire opbouw van de tekst.

De naam JHWH

Bij elke bijbelvertaling speelt de kwestie hoe de Hebreeuwse Godsnaam, JHWH, het tetragrammaton, ‘de vier letters’, weer te geven. Joden spreken deze naam in de regel niet uit. Zij lezen met hun ogen JHWH (vier medeklinkers zonder klinkers), maar hardop zeggen zij *adonai*, ‘mijn heer’, of *hasjeem*, ‘de naam’. Zo maken zij in deze oeroude traditie onderscheid tussen wat zij lezen en wat zij uitspreken.

In nagenoeg alle gangbare vertalingen, zowel van Joodse als van christelijke huize, is dit onderscheid tussen wat geschreven staat (Hebreeuws: *ketiev*) en wat hardop gelezen wordt (Hebreeuws: *qeree*) verdwenen. Er is steevast gekozen voor substituten. In het Nederlands werd dat HEERE (Statenvertaling, 1637), HERE (Nieuwe Vertaling, 1951) en HEER (Wilibrordvertaling, 1995, NBV21). De Naardense Bijbel heeft ENE.

In deze vertaling wordt de Hebreeuwse vierletternaam getranscribeerd, dus weergegeven met JHWH – een keuze die het meest brontekstgetrouw is. Vanzelfsprekend is het niet de bedoeling de vierletternaam uit te spreken door er klinkers aan toe te voegen. Alternatieve namen zijn bijvoorbeeld de Naam, de Enige, de Ene, de Eeuwige, de Levende.

Bijbelse poëzie

De bijbel kent geen epiek, geen verhalen in dichtvorm, zoals de *Ilias* en *Odyssee* van Homeros, en de *Aeneis* van Vergilius. Het is karakteristiek voor bijbels verhalend proza dat de verhaalvorm soms onderbroken wordt door dichtregels om een belangrijk moment te accentueren. Dat kunnen korte gedichten zijn van enkele regels, maar ook lange gedichten, zoals het ‘Lied van Mozes’ in Exodus 15. Dit omvangrijke gedicht bestaat uit liefst zestien strofen, inclusief refrein. Het vormt de lyrische afsluiting en apotheose van het eerste deel van het boek Exodus. De kinderen van Israël zijn bevrijd uit het slavenhuis Egypte, die ‘ijzeroven’, de manschappen van farao zijn als lood gezonken in de Rietzee, de tocht door de woestijn kan beginnen.

Karakteristiek voor bijbels-Hebreeuwse poëzie is het parallelisme: een afzonderlijk ‘idee’ wordt uitgedrukt in twee of drie regels (een bicolon of tricolon) door herhaling, synoniemen of antoniemen. Het komt hierop neer dat het gezegde in de ene regel in de volgende wordt geïntensiveerd, geconcretiseerd of omgekeerd.

Om een voorbeeld te geven. In Genesis 25:23 ontvangt Rebekka een orakel – een spreken van JHWH – over de twee zonen die schoppen in haar buik. Dit orakel bestaat uit twee bicola, dus tweemaal twee regels:

*Twee volkeren zijn in jouw schoot,
twee stammen scheiden zich uit jouw lichaam,
de ene zal sterker zijn dan de andere,
de oudste zal de jongste dienen.*

De twee zonen in de buik van Rebekka, Jakob en Esau, representeren twee buurvolkeren, Israël en Edom. Dat ligt besloten in de ‘twee volkeren’ van de eerste regel en, parallel daarmee, de ‘twee stammen’ in de tweede regel. In de volgende twee regels is sprake van strijd tussen beide broeders – en wat is de uitkomst? Een omkering, zo blijkt uit de laatste regel: de tweede, Jakob, wordt de eerste. Het hele verhaal dat volgt, wordt hier in enkele dichtregels opgeroepen en de lezer voor ogen gesteld.

Aantekeningen

Bij de vertaling zijn verklarende aantekeningen gevoegd. Deze aantekeningen hebben verschillende functies. Zij vragen aandacht voor taalkundige en literaire aspecten van de tekst; zij dienen ter verantwoording van gemaakte keuzes in de vertaling; vaak ook bieden zij commentaar en uitleg. Het spreekt voor zich dat de vertalers uit vele bronnen hebben gedronken. Naast bestaande vertalingen zijn tal van commentaren en studies geraadpleegd.

Maar behalve door de moderne bijbelwetenschap zijn de aantekeningen geïnspireerd op oude rabbijnse en andere Joodse bronnen. De bijbeluitleg van de klassieke rabbijnse periode (ongeveer de eerste zes eeuwen van de gangbare jaartelling) staat bekend onder de naam *midrasj*. In de aantekeningen staat geregeld ‘Volgens de midrasj...’ of ‘De midrasj zegt...’. Dan volgt een verklaring of commentaar uit een van de vele midrasjverzamelingen die de Joodse traditie rijk is. ‘De misdrasj’ is dus altijd ‘een midrasj’.

Hebreeuwse woorden en uitdrukkingen zijn weergegeven in een eenvoudige, fonetische transcriptie.

GENESIS

Beresjiet | *In den beginne*

1

- 1 *In den beginne* schiep God de hemel en de aarde.
- 2 De aarde was woest en leeg,
duisternis over de oervloed –
de adem van God scheerde over het water.
- 3 God sprak:
Er zij licht.
Er was licht.
- 4 God zag het licht, het was goed.
God maakte scheiding tussen het licht en de duisternis.
- 5 God riep tot het licht en noemde het ‘dag’,
hij riep tot de duisternis ‘nacht’.
Het werd avond, het werd morgen: dag een.

1:1 *In den beginne*: Hebreeuws: *beresjiet*; een woord in de grammaticale *status constructus*, letterlijk: ‘in het begin van’. Maar wat begint hier? Er volgt geen zelfstandig naamwoord. Joodse uitleggers menen dat bedoeld is het begin van alles wat volgt. Of wordt hier enkel het begin van de schepping aangeduid? Verschillende middeleeuws-Joodse commentatoren, onder wie Rasji (*Rabbi Sjloomo ben Jitschak*, Troyes, 1040-1105), lezen de verzen 1:1-3 als één zin: ‘In het begin van Gods scheppen van de hemel en de aarde, terwijl de aarde nog woest en leeg was, duisternis over de oervloed lag en de adem van God scheerde over het water, sprak God: Er zij licht...’ Robert Alter (*The Hebrew Bible. Volume 1. The Five Books of Moses*) en Everett Fox (*The Five Books of Moses*) volgen deze lezing.

1:1 *schiep*: Het Hebreeuwse werkwoord *b-r-a* heeft alleen God als onderwerp en is nooit uitdrukking van menselijke activiteit.

1:2 *De aarde*...: Dit vers beschrijft de situatie vóór de schepping. Toen was er chaos en duisternis, afgrond en water, geen bewoonbare aarde, geen tijd en ruimte van leven voor mensen. Het scheppingswerk van God is zijn antwoord op de chaos. Volgens dit verhaal is schepping dus niet iets maken uit niets. Schepping is orde brengen in de chaos, alles op zijn plaats zetten, scheiden wat niet bij elkaar hoort.

1:2 *woest en leeg*: Het Hebreeuwse *tohoe wawohoe* (onomatopée) komt behalve hier alleen nog voor in twee profetische boeken, Jesaja (45:18; alleen *tohoe*) en Jeremia (4:23). In Jesaja staat de leegte tegenover een bewoonbare aarde.

1:2 *oervloed*: Hebreeuws: *tehom*. Het water dat oorspronkelijk de aarde bedekte, een bekend beeld in de mythologie van het oude Nabije Oosten.

1:2 *adem*: Het Hebreeuwse *roeach* betekent ‘adem’, ‘wind’ en ‘geest’.

1:2 *scheerde*: Dit werkwoord heeft in Deuteronomium 32:11 als onderwerp een adelaar die over zijn jongen zweeft en zo beschermt.

1:3 *God sprak*: God scheidt door te spreken. Hij spreekt zijn eerste scheppingsdaad: ‘Er zij licht.’ Licht wordt gescheiden van duisternis en zo wordt de tijd gemaakt.

1:5 *God riep tot het licht en noemde het ‘dag’*: In het Hebreeuws één werkwoord (*q-r-a*) dat ‘roepen’ betekent. In het taaleigen van de bijbel worden namen niet genoemd, maar geroepen.

1:5 *dag een*: Het Hebreeuws heeft hier, zeer ongebruikelijk, een hoofdtelwoord (*echad*). Meestal wordt er vertaald met ‘eerste dag’, maar dat staat er uitdrukkelijk niet. Is er één dag, dan kan worden begonnen met het tellen der dagen – tweede dag, derde dag enzovoort.

- 6 God sprak:
Er zij een gewelf in het midden van het water
om water van water te scheiden.
Zo geschiedde.
- 7 God maakte het gewelf
en scheidde het water onder het gewelf van het water daarboven.
- 8 God riep tot het gewelf en noemde het 'hemel'.
Het werd avond, het werd morgen: tweede dag.
- 9 God sprak:
Laat nu al het water dat onder de hemel is
bijkomen op één plaats;
en dat het droge zich laat zien.
Zo geschiedde.
- 10 God riep tot het droge en noemde het 'land',
tot het verzamelde water riep hij 'zeeën'.
God zag het was goed.
- 11 God sprak:
Laat nu het land ontkiemen
in veldgewassen zaad zaaiend,
in vruchtdragende bomen die vruchten maken, verschillende soorten,
vruchten zaad zaaiend over het land.
En zo geschiedde.
- 12 Het land bracht veldgewassen voort
die hun zaden zaaiden, verschillende soorten,
en bomen die hun vruchten maakten vol zaad, verschillende soorten.
God zag het was goed.
- 13 Het werd avond, het werd morgen: derde dag.
- 14 God sprak:
Laat er dan nu verlichtingen zijn aan het gewelf van de hemel
om scheiding te maken tussen de dag en de nacht,
om aan te geven de hoogtijdagen

1:6 *gewelf*: Letterlijk: 'uithamering'. Na de tijd wordt de ruimte geschapen. De watervloed van vóór het begin, waardoor menselijk leven onmogelijk is, wordt getemd. God maakt een hemelgewelf, een scheiding. Het water boven het gewelf wordt achter sluizen gezet. In drie dagen worden alle scheidingen voltrokken. De eerste scheiding was die tussen licht en duisternis. De tweede is de scheiding van het water. De derde is die van het water en het droge.

1:10 *land*: Het droge wordt land genoemd, hetzelfde Hebreeuwse woord (*èrèts*) betekent ook 'aarde'.

en de gewone dagen, van jaar tot jaar,
 15 verlichtingen aan het gewelf van de hemel
 om licht te geven op aarde.

En zo geschiedde.

- 16 God maakte twee grote verlichtingen,
 de grootste om meester te zijn van de dag,
 de kleinste om meester te zijn van de nacht
 en de sterren.
- 17 God gaf ze hun plaats aan het gewelf van de hemel
 om licht te geven op aarde,
 18 om meester te zijn van de dag en de nacht,
 om te scheiden licht van duisternis.
 En God zag het was goed.
- 19 Het werd avond, het werd morgen: vierde dag.

- 20 God sprak:
 Laat het water nu woelen van levende wezens
 en laten er vogels vliegen over de aarde langs het hemelgewelf.
- 21 God schiep de grote zeegedrochten
 en alle krinkelende levende wezens, allerlei soorten
 waarvan het water wemelt
 en alle gevleugelde vogels, allerlei soorten.
 God zag het was goed.
- 22 God zegende hen en sprak:
 Wees vruchtbaar in groten getale,
 maak het water van de zeeën vol
 en moge er steeds meer vogels komen op aarde.

1:14 verlichtingen: Na de ruimte wordt de tijd nader bepaald. In de tekst wordt bewust vermeden die verlichtingen 'zon' en 'maan' te noemen. In grote delen van het oude Nabije Oosten werden zon en maan als goden aanbeden. In het verhaal van Israël zijn zon en maan niet meer dan schepselen en bezitten ze geen goddelijke kracht. Het boek Ezechiël (8:6-18) spreekt zich uitdrukkelijk uit tegen verering van de zon.

1:14 hoogtijdagen: Hebreeuws: *moadiem*, 'afgesproken tijden', zoals het begin van elke maand en de feestdagen, kortom, alle tijden en dagen die anders zijn dan de 'gewone dagen'. De Naardense Bijbel heeft 'samenkomsttijden'; de NBV21 leest 'feesten'.

1:21 zeegedrochten: Voor het eerst na vers 1:1 heeft de tekst het werkwoord 'scheppen'. De zeegedrochten worden van alle levende wezens het eerst geschapen. Daarmee wordt uitgedrukt dat zij evenals de zon en de maan schepselen zijn en geen goddelijke of half-goddelijke oerwezens. De vrees van mensen voor deze gedrochten is ongegrond. De mens als *schepsel* wordt omringd door niets anders dan *schepselen*, en zo kan over alle levende wezens op aarde gezegd worden: 'God zag het was goed.' Aldus Frans Breukelman in een artikel uit 1968, 'Im Anfang schuf Gott den Himmel und die Erde' (p. 191). In Psalm 104 wordt een van de zeegedrochten met name genoemd: Leviatan ('die gij geboetseerd hebt om mee te spelen').

1:22 God zegende hen: De eerste zegen in het boek Genesis. Deze zegen behelst een opdracht, gedeeltelijk parallel aan die welke de mens zal ontvangen: 'Wees vruchtbaar in groten getale.'

- 23 Het werd avond, het werd morgen: vijfde dag.
- 24 God sprak:
 Laat nu het land voortbrengen levende wezens, allerlei soorten,
 tamme dieren, kruipende dieren,
 het levende van het land, verschillende soorten.
 En zo geschiedde.
- 25 God maakte het levende van het land, verschillende soorten,
 de tamme dieren in soorten
 en wat kruipt over de grond van de aarde, in soorten.
 God zag het was goed.
- 26 God sprak:
 Nu laat ons mensen maken naar ons beeld, die op ons gelijken
 om te zorgen voor de vissen van de zee en de vogels van de hemel,
 de tamme dieren en heel de aarde
 en al het kruipende op het land.
- 27 *En God schiep de mens naar zijn beeld,
 beeld van God schiep hij hem,
 mannelijk en vrouwelijk schiep hij hen.*

1:24 *het levende van het land*: Bedoeld zijn de dieren die leven in het wild.

1:26 *mensen*: Het Hebreeuwse *ādām*, hier zonder bepalend lidwoord, is geen eigenaam, maar een soortnaam; het betekent 'menschheid', dat wil zeggen elke mens en alle generaties, iedereen, Elckerlyck.

1:26 *om te zorgen*: Het Hebreeuwse werkwoord *r-d-h* drukt de opdracht van de mens uit al het geschapene te beheren. Aan dat werkwoord kleefst zeker ook een geweldsconnotatie (Leviticus 26:17; Numeri 24:10), maar het element van zorg ontbreekt niet (Leviticus 25:43.46.54).

1:26 *heel de aarde*: De Syrische vertaling, de Peshitta ('Eenvoudige'), die teruggaat tot de tweede eeuw van de gangbare jaartelling, heeft 'het levende van het land', ofwel de wilde dieren – niet onlogisch in een opsomming van levende wezens (zie de verzen 1:24-25).

1:27 *En God schiep de mens naar zijn beeld...*: Dit vers bestaat uit drie regels poëzie. Het is karakteristiek voor bijbels verhalend proza dat de verhaalvorm soms onderbroken wordt door dichtregels om een belangrijk moment te accentueren. In elke regel staat het werkwoord 'scheppen', in totaal dus drie keer, een bijbels symbolisch getal. De tekst speelt met enkelvoud en meervoud: 'beeld van God schiep hij hem (enkelvoud), mannelijk en vrouwelijk schiep hij hen (meervoud)'. De strekking van de tweede regel, 'beeld van God schiep hij hem', is niet dat de mens een man is, ook al staat hier 'hem'. Ook in het Hebreeuws is 'mens' een mannelijk woord. Dat is enkel grammaticaal zo, niet anatomisch, en dat wordt bevestigd in de derde regel, 'mannelijk en vrouwelijk schiep hij hen'. Er staat niet, zoals bij de planten, de gewassen en de dieren, 'allerlei soorten', dat wil zeggen: geen raciaal onderscheid, maar mensheid als eenheid, niettegenstaande alle onderlinge verschillen. Wél 'mannelijk en vrouwelijk', maar niet 'man en vrouw'. Dat God mensheid schiept die 'mannelijk en vrouwelijk' is, betekent dat ieder mens 'mannelijk en vrouwelijk' is en dat 'een van beide' niet wenselijk is. De verteller heeft iedere zweem van dominantie van de man over de vrouw, of omgekeerd, van de vrouw over de man, willen vermijden. Volgens oude Joodse uitleg bestond de mens oorspronkelijk uit twee helften, de een mannelijk, de ander vrouwelijk. *Androgynie* dus – zoals ook hedendaagse feministische critici graag benadrukken. Zie Genesis 2:21 en aantekening aldaar.

DEUTERONOMIUM

Devariem | *Dit zijn de woorden*

30 heel de weg die JHWH, uw God, u opgedragen heeft te gaan,
opdat gij zult leven ten goede,
dat gij uw levensdagen vermeerdert
in het land dat gij zult beërven.

6

1 En dit zijn de opdrachten, voorschriften en rechtsorde die JHWH, uw God, mij heeft opgedragen jullie te leren, dat je ze zult volbrengen in het land waarnaar je oversteekt om het te beërven –

2 opdat jij ontzag hebt voor JHWH, jouw God, bewarend al zijn voorschriften en opdrachten die ik jou gebied:

jou, je zoon en de zoon van je zoon, alle dagen van je leven dat vermeerdert worden je dagen.

3 Horen zul je en bewaren, Israël, om te volbrengen wat goed voor jou is,

dan zul je zeer talrijk worden

zoals JHWH, de God van je vaders, het woord tot jou gesproken heeft: een land dat overvloedt van melk en honing.

6:1 *En dit zijn de opdrachten, voorschriften en rechtsorde:* Voordat deze opdrachten, voorschriften en rechtsorde worden uitgevaardigd, vanaf Deuteronomium 12:1, volgen eerst enkele hoofdstukken vol vermaningen en bezweringen, waarin het volk op het hart gebonden wordt de Tora te horen en te volbrengen, en daarvan niet af te wijken.

6:2 *dat vermeerdert worden je dagen:* Een refrein in deze hoofdstukken (Deuteronomium 5:30).

6:3 *een land dat overvloedt van melk en honing:* Deze bekende typering van het land staat hier voor het eerst in Deuteronomium. Verreweg de meeste vertalingen hebben 'in een land dat overvloedt van melk en honing'. De Septuaginta (Griekse vertaling) en de Peshitta (Syrische vertaling) lezen 'jou te geven een land dat overvloedt van melk en honing'.

4 Hoor, Israël!

JHWH is onze God, JHWH is een.

5 Jij zult liefhebben JHWH, jouw God,
met heel je hart, met heel je ziel, met al je kracht.

6 Zij zullen op je hart zijn,
deze woorden die ik jou opdraag heden.

7 Jij zult ze inprenten in je kinderen en ze reciteren
thuis en onderweg,
als je slapen gaat en als je opstaat.

8 Bind ze als een teken aan je hand,
draag ze als een snoer vlak op je ogen,

6:4 *Hoor, Israël!*: Het *Sjema Jisraeel* is waarschijnlijk de bekendste tekst uit het boek Deuteronomium. Het is een van de weinige tekstfragmenten uit de Tora die een plaats hebben gekregen in de dagelijkse gebeden van de Joodse traditie. Het *Sjema Jisraeel* staat in het hart van het ochtend- en avondgebed, en wel omdat de tekst dat zelf opdraagt: 'als je slapen gaat en als je opstaat' (vers 6:7).

6:4 *Hoor, Israël! JHWH is onze God, JHWH is een*: In het Hebreeuws *sjema* en *echad*. De *ajin*, de slotconsonant van *sjema*, en de *dalet*, de slotconsonant van *echad*, zijn grafisch uitvergroet en vormen samen het woord *eed*, 'getuige', een bekende aanduiding, al in het boek Exodus, van de Tien Woorden in de Kist.

6:4 *JHWH is een*: Verschillende vertalingen hebben 'JHWH/de HEER alleen' of 'de enige', dus: 'alleen JHWH is onze God.' Zowel de letterlijke vertaling – 'JHWH is een' – als de interpretatieve – 'JHWH is de enige' – geven uitdrukking aan het verbond of de verbintenis tussen JHWH en het volk Israël: alleen deze God met zijn naam JHWH is 'onze God', geen ander.

6:5 *Jij zult liefhebben JHWH, jouw God*: De opdracht JHWH lief te hebben wordt nergens zo benadrukt als in het boek Deuteronomium. In de Tien Woorden staat één keer 'mij liefhebben' (Exodus 20:6; Deuteronomium 5:10). Wat wil dat zeggen, JHWH liefhebben, waartoe het *Sjema* aanspoort? JHWH liefhebben is horen naar zijn stem. Volgens Deuteronomium spreekt hij tot ons in de woorden van de Tora. Horen naar JHWH is deze woorden leven – 'opdat het jou goed zal gaan en jij het goede land binnengaat en beërft' (Deuteronomium 6:18). Rasji (*Rabbi Sjloomo ben Jitschak*, Troyes, 1040-1105) beantwoordt als volgt de vraag wat het betekent JHWH lief te hebben: 'Dat leer je uit "Zij zullen op je hart zijn, deze woorden die ik jou opdraag heden" (Deuteronomium 6:6), want door die woorden leer je JHWH kennen en zijn weg te volgen.' De uitdrukking 'JHWH liefhebben' komt verder voor in Deuteronomium 11:1; 13:4; 30:20.

6:5 *met heel je hart*: Het hart is, bijbels gesproken, de zetel van het verstand. In de Engelse uitdrukking '*learn by heart*' is deze notie bewaard gebleven.

6:5 *met heel je ziel*: Hebreeuws: *nèfèsj*, 'levensadem' met als connotatie 'wie je bent en zoals je bent'. Anders dan in Griekse wijsbegeerte staat ziel hier niet in oppositie tot lichaam.

6:6 *Zij zullen op je hart zijn*: Dus in je verstand, om te overdenken en niet te vergeten.

6:7 *ze reciteren*: Leren is de woorden voor je uit zeggen, herhalen, repeteren. De oudste laag van de rabbijnse mondelinge traditie heet *Misjna*, 'herhaling'.

6:7 *thuis en onderweg, als je slapen gaat en als je opstaat*: Twee paren van telkens twee tegengestelde termen, twee uitersten, met alles daartussenin. De opdracht luidt: reciteer ze, de opgedragen woorden, waar je ook bent en wat je ook doet.

6:8 *Bind ze als een teken aan je hand, draag ze als een snoer vlak op je ogen*: Zie Exodus 13:9.

Door het rabbijnse Jodendom werd dit letterlijk opgevat: mannen vanaf dertien jaar moesten gebedsriemen (*tefillien*) dragen bij het ochtendgebed – nog altijd in gebruik in het orthodoxe Jodendom. Rasji wijst op een parallel in het Hooglied: *Leg mij als een zegel aan jouw hart / als een zegel aan jouw arm* (Hooglied 8:6).

9 grif ze in de stijlen van je deur,
in de poorten van je steden.

10 En het zal geschieden:

als JHWH, jouw God, jou gebracht heeft in het land
dat hij gezworen heeft aan jouw vaderen,
aan Abraham, aan Isaak en aan Jakob,
dat hij het jou geven zou –

grote en goede steden die jij niet hebt gebouwd,
11 huizen vol goeds waarmee jij ze niet hebt gevuld,
waterputten die jij niet hebt uitgehouwen,
wijngaarden en olijfbomen die jij niet hebt geplant –
jij hebt gegeten en werd verzadigd.

12 Blijf scherp,

vergeet JHWH niet

die jou heeft uitgeleid uit het land Egypte, uit het slavenhuis.

13 JHWH, jouw God, je zult hem hoog achten,
dienen en zweren bij zijn naam.

14 Ga niet achter andere goden aan,
de goden van de volkeren om je heen

15 – want een Godheid jaloers is JHWH, jouw God, in jouw midden –
dat de woede van JHWH niet zal ontvlammen tegen jou
en jou niet wegvagen zal van de grond van de aarde.

6:9 *in de poorten van je steden*: Letterlijk: 'in jouw poorten'. 'Van je steden' is een toevoeging ter verheldering. Huizen hadden geen poorten.

6:11 *jij hebt gegeten en werd verzadigd*: De keerzijde van verzadiging is hebzucht en de neiging tot assimilatie: waarom niet overgaan tot de manier van leven en de maatschappelijke orde van de vroegere inwoners die grote en goede steden hebben gebouwd, waterputten uitgehouwen en wijngaarden geplant? Liever overvloed dan sociale rechtvaardigheid. Liever niet de Tora en de God van de Tora. In Deuteronomium 16:2-19 wordt het volk op het hart gebonden de weg van afvalligheid niet op te gaan. Een parallel, maar dan in omgekeerde richting, is te vinden in het boek Jesaja (65:21-22): *Zij zullen huizen bouwen en daarin wonen / wijngaarden planten en hun vruchten eten. / In wat zij bouwen, geen ander zal er wonen / in wat zij planten, geen ander zal het eten.*

6:12 *vergeet JHWH niet*: Anders gezegd: blijf bij je Bevrijder (Rochus Zuurmond 1930-2020). Opmerkelijk is de frequentie van het woordje 'niet' in deze verzen. 'Niet achter andere goden aan' (vers 6:14); 'niet ontvlammen', 'jou niet wegvagen' (vers 6:15); 'niet op de proef stellen' (vers 6:16).

6:13 *hoog achten*: Hetzelfde werkwoord is eerder weergegeven met 'ontzag hebben' en 'vrezin'.

6:15 *Godheid jaloers*: Zie Deuteronomium 4:24 en aantekening aldaar.

- 16 Stel JHWH, uw God, niet op de proef zoals gij gedaan hebt in Massa.
- 17 Bewaar de opdrachten van JHWH, uw God, bewaak ze, zijn getuigen en voorschriften die hij jou heeft opgedragen.
- 18 Doe wat recht en goed is in de ogen van JHWH opdat het jou goed zal gaan en jij het goede land binnengaat en beërft dat JHWH aan jouw vaderen heeft gezworen.
- 19 Al jouw vijanden zal hij verstoten uit jouw aangezicht, JHWH, zoals hij zijn woord gesproken heeft.
- 20 Als je zoon jou morgen vraagt: 'Wat zijn de getuigen, de voorschriften en de rechtsorde die JHWH, onze God, jullie opgedragen heeft?' –
- 21 dan zul jij zeggen tot jouw zoon: 'Wij waren slaven van farao in Egypte. Toen heeft JHWH ons uitgeleid uit Egypte met sterke hand.
- 22 Voor onze ogen deed JHWH tekenen en kunsten, groot en kwaad, tegen Egypte, tegen farao en heel zijn huis.
- 23 Maar ons heeft hij uitgeleid om ons te brengen naar het land dat hij gezworen heeft aan onze vaderen, dat hij het ons geven zou.
- 24 JHWH heeft ons opgedragen al deze voorschriften te volbrengen, hem hoog te achten, JHWH, onze God, dat het ons alle dagen goed mag gaan, dat wij in leven blijven zoals op deze dag.

6:16 *Stel JHWH, uw God, niet op de proef.* Deze opdracht is het hart van Mozes' vurige oproep aan het adres van het volk.

6:16 *zoals gij gedaan hebt in Massa:* Massa betekent 'beproeving'. Hier wordt verwezen naar het tafereel gesitueerd in Massa en Meriva, Beproeving en Twist (Exodus 17:1-7). De beproeving daar was gebrek aan vertrouwen. Het klagende, protesterende, zelfs opstandige volk is een vast motief in het woestijnverhaal, zoals opgetekend in de boeken Exodus en Numeri.

6:20 *Als je zoon jou morgen vraagt:* De volgende generatie die alles nog moet leren en dus vragen stelt. Deze passage, de verzen 6:20-25, is opgenomen in de Haggada van Pesach, de 'orde van dienst' voor de Sederavond, als het uittochtverhaal verteld wordt.

6:22 *Voor onze ogen:* Herhaaldelijk wordt in het boek Deuteronomium benadrukt dat de kinderen van Israël ooggetuigen waren van de kracht tot bevrijding van JHWH.

6:22 *tekenen en kunsten:* De tien plagen die Egypte hebben getroffen, als beschreven in het boek Exodus (7:14–10:29; 11–13). De tiende plaag, de zwaarste van alle, de dood van alle eerstgeborenen in Egypte, van mens tot dier, is nauw verweven met de instelling van Pesach, aan de vooravond van de uittocht, de bevrijding uit het slavenhuis (Exodus 11–13).